

Pedagogiske prinsipper i Miljøregler med Ole Brumm

Oddveig Hebnes er vernepleier og ansatt i en bolig for døvblinde og multifunksjonshemmede i Sandnes Kommune. Hun har sendt Rapport ett sett med annerledes miljøregler, eller heller normer for omgangsformer, med basis i humanistisk filosofi. I artikkelen som følger reglene fører hun oss, med grundig litterær støtte, inn i sin tenkning rundt faglige pedagogisk prinsipper. Og hun lar Ole Brumm, med sin enkle livsglede være den viktigste følgesvenn. Hun sier:

«Å introdusere døvblindepedagogikk til medarbeidere er ikke lett, da denne ikke er en enkel, ytre metode, men heller en hel filosofi og en måte å være på. Jeg har lett etter innfallsvinkler for å kunne formidle, på en enkel, men likevel faglig måte, og synes selv jeg har funnet dette ved å bruke Ole Brumm sitater og-bilder til å illustrere det jeg har kalt MILJØREGLER»

Et sitat fra T.Å Bringsvær bringer oss direkte inn i den «Brumske» måten å tenke om små og store ting i verden.

«Hva slags ledning er en innledning?» sier Brumle.

«Dette er ikke noen slags ledning, det er en slags begynnelse,» sier jeg.

«Det er jo det jeg sier» brummer Brumle. «en ledning inn i noe – for å skape kontakt, kanskje?»

Det er denne naive, men samtidig opprinnelige og ærlige måten å forholde seg til mennesker og hverdag på Oddveig Hebnes mener kan omsettes i grunnleggende pedagogiske prinsipper knyttet til relasjoner, samspill og kommunikasjon mellom mennesker.

Gjennom 15 regler blir livsglede, forventning, tilstedeværelse, det å være i en opplevelse sammen og bekrefte hverandre positivt i samhandlingen vektlagt. Kanskje det viktigste i et hvert menneskes liv settes i fokus.

Hun sier at i det praktiske daglige samspillet handler vi helhetlig uten å tenke på hvilken delkompetanse vi bruker. Reglene har som hensikt å skille ut enkeltfaktorer i det daglige arbeidet slik at en blir bevisst det en gjør. Det blir da lettere å gripe fatt i det gode samspillet og bygge videre på det. Reglene er frie for påbud, belæring og skjult kritikk, samtidig som hun legger stor vekt på at de skal formuleres positivt og med humor, noe som gjør det lettere å huske for personalet.

Så følger miljøreglene slik de er i «kortversjonen»

Til slutt:

Oddveig Hebnes har skrevet om helhetstenkning, Ole Brumm og livsfilosofi. Artikkelen viser med eksempler hvordan personalet i boligen i praksis benytter miljøreglene og inneholder mange nyttige litteraturhenvisninger. Den søm ønsker å vite mer må henvende seg pr. brev til

Oddveig Hebnes

Arne Garborgsv. 59, 4340 Bryne.

Eller via Email: odheb@c2i.net

Miljøregler

1. VÆR DEG SELV

«Hallo, Sprett, er det deg?»

«Skal vi kanskje late som det ikke er,»

sa Sprett, «og se hva som hender da?»

(Fra Ole Brumm; Milne 1993a, s. 105.)

Denne regelen er tatt med for å understreke betydningen av å være autentisk (ekte). Ingen er tjent med at vi bare spiller roller eller prøver å være noe annet enn vi er. Dette vil antagelig merkes av beboerne og heller skape utrygghet enn trygghet, som selvsagt er målet (Lorentzen 1997).

Selv om vi er «oss selv», må vi gjerne se ting fra nye perspektiv, dette vil skape variasjon og spenning. Vær likevel ikke redd for å gjenta ting. Det kjente er trygt og godt og trenger ikke være kjedelig for brukerne. I litteraturen er det anerkjent at menneskelig utvikling er avhengig av både noe trygt (kjent), og noe nytt som kan være spennende eller utfordrende (Moxnes 1989).

2. VÆR TILGJENGELIG OG «TIL STEDE»

Nøff gikk forsiktig nærmere Brumm.

«Brumm!» hvisket han. «Ja, Nøff?»

«Ingenting,» sa Nøff og tok labbene hans.

«Jeg ville bare være sikker på at du var her.»

(Fra Ole Brumm sitatbok; Milne 1998, s. 84.)

Det er aldri nok å bare mekanisk utføre den fysiske delen av jobben. Vi må også mentalt være tilstede for beboerne. Ved det vi lese dem, være lydhøre overfor dem og forstå deres signaler. Å være tilstede kan være krevende, og selvsagt kan ingen klare dette hele tiden, hele dagen, alle trenger også pusterom, også beboerne. Men hvis en mot formodning merker at en begynner å handle mekanisk, er det bedre å gå vekk stund, enn å fortsette uten innlevelse.

med OLE BRUMM

I litteraturen er det å være «tilstede» ansett å være et av de viktigste kriterier for samspillet kvalitet og til og med et viktig kriterium for positiv utvikling hos barnet.

Å «være til stede» betyr i vår sammenheng at vi er oppmerksomme og våre overfor beboernes signaler og utspill, at vi tilrettelegger for passende mengde stimulering (Stern i Smith og Ulvund 1996), at vi gir kontingente svar (Field i Smith og Ulvund 1996), dvs. at vi gir relevante og tilsvarende responser. Kort sagt at vi samspiller sensitivt.

Inntoning (Lorentzen 2001a) er et viktig begrep i døvblindepedagogikken. Det vil si at vi gradvis nærmer oss og bruker den tid som den enkelte beboer innledningsvis trenger for å være klar til en «samtale».

3. TIDSPERSPEKTIV (HA TID)

Han så bort på klokken. Den var fem minutter på elleve, og det hadde den vært siden den stanset for noen uker side. «Nøff,» sa han lykkelig, «klokken er snart elleve. Du kom akkurat tidsnok til en munnfull av ett eller annet,» og så stakk han hodet inn i matskapet.

(Fra Ole Brumm sitatbok; Milne 1998, s. 24.)

Vårt samfunn har blitt slik at vi henger i klokkestrengen hele tiden. Det er ingen grunn til å overføre dette stresset til beboerne. Det betyr i grunnen ingenting om de står opp klokka 7.30 eller 8.00, om de spiser lunsj klokka 11.30 eller 12.00, etc., hvis det ikke er noe de akkurat skal den dagen, eller de selv gir uttrykk for ønsker / behov.

Selvsagt bør også psykisk utviklingshemma ha en døgnrytme og noenlunde faste tider for gjøremål, men poenget er at vi ikke skal overføre vårt tidsstress til dem: En dagplan er omtrentlig, og det er viktigere at de får gjøre noe interessant enn at vi skal holde «programmet», hvis det står mellom dette. Jeg mener jeg har støtte i litteraturen, for eksempel hos Lorentzen (2001a og b), på disse synspunkter, selv om mange forfattere også framhever betydningen av faste strukturer (eks. Bruner 1996).

4. BRUK ET ENKELT SPRÅK

«Sprett», sa Brumm til seg selv. «Jeg liker å snakke med Sprett. Han bruker ikke lange, vanskelige ord slik som Ugla gjør.

Sprett bruker korte, enkle setninger som: «Hva med litt formiddagmat?» og «Vær så god og forsyn deg, Brumm!» Sånn snakker Sprett. Jeg tror jeg bør gå og besøke Sprett!»

(Fra Huset på Bjørnehjørnet; Milne 1993b, s. 54–55.)

Kommunikasjon generelt er svært sammensatt, og mye av den er kroppsbasert. Beboerne vi jobber med har lite / ikke talespråk, og antagelig relativt få begreper. I kommunikasjon med noen blir det brukt taktilt tegnspråk, ellers er vi henvist til å legge mening i ansiktsuttrykk, fakter, kroppspråk, bevegelser og pust. Det er av denne grunn viktig å snakke et enkelt språk med ikke for mange ord. Det er videre viktig å jobbe for å få «et felles språk», dvs. at vi snakker på måter der vi blir forstått, og at vi lytter til det som blir «sagt».

Å bruke de samme (før)språklige uttrykk som beboerne kan være et middel til å få kontakt, og kan gi opplevelse av at vi snakker samme språk. Dette kalles i faglitteraturen for å «matche» (Field i Smith og Ulvund 1996).

5. BRUK DET SOM ER INTERESSANT

«Og så må vi ha med oss Proviant.» «Ha med oss hva for noe?»

«Noe å spise,» sa Kristoffer Robin.

«Gudskjelov,» sa Brumm lykkelig. «Et øyeblikk trodde jeg du sa Proviant eller noe sånt. Nå skal jeg gå og si det til de andre.» Og så luntet han av sted.

(Fra Ole Brumm; Milne 1993a, s. 104–105.)

Alle har noe de liker. Det er særlig viktig at vi benytter dette til noe positivt, da de multifunksjonshemmede vi jobber med har så vage uttrykk og så lite atferd. Eksempler på noe de liker kan være sorter mat eller drikke, musikk, lyder, å bevege seg på spesielle måter, å være ute i vær og vind, etc.

Bruk det som er interessant som innfallsvinkel for samtale og samspill. Snakk om det dere opplever, del opplevelsene (j. før for eksempel Grendstad 1990 og 1988, Dewey 1996, Bjørkvold 1998, Sundal 1997). Slik kan beboerne få nyttige erfaringer og lære av dem. En slik læring (erfaringslæring) er også i litteraturen anerkjent som den beste form for læring (eks. Moxnes 1989).

6. BRUK POSITIV KOMMUNIKASJON og 7. GI BEKREFTELSER

«Brumm,» sa Sprett vennlig, «Du har ikke mye forstand¹.»

«Nei, jeg vet det,» sa Ole Brumm beskjedent.

(Fra Ole Brumm; Milne 1993a, s. 88.)

«Jeg burde ha visst det,» sa Tussi.

«Jaja. Hvordan det er eller ikke, man skal ikke klage. Jeg har mine venner. En eller annen snakket til meg senest i går. Og var det ikke forrige uke, eller var det uken før, at Sprett støtte bort meg og sa: Det var da følt, da!

Sånn er det når man omgås hverandre. Det er alltid noe på gang.»

(Fra Ole Brumm sitatbok; Milne 1998, s. 83.)

Det er bedre å fokusere på det beboerne faktisk klarer eller kan, enn alt det de ikke kan. Det er også viktig å formidle at vi ser dette. På den måten kan vi gi nødvendig bekreftelse (Ogden 1995) og vise dem respekt. Dette vil virke inn på personens selvfølelse og opplevelse av å klare noe (Skaalvik og Skaalvik 1988 og 1996).

Det positives psykologi fungerer slik at litt positivt fører til mer positivt (Ringom 1994). Ved å tenke positivt, og handle ut fra dette, kan en derved komme i gode spiraler som også beboerne får nytte av.

Gjensidighet (Smith og Ulvund 1996) er et viktig stikkord i arbeidet vårt, og denne er basis for den gode relasjonen.

8. SLAPP AV OG KOS DEG

Det gjør meg ikke noe om det regner eller snør, bare jeg får honning, er jeg blid og glad som før.

(Fra Ole Brumm sitatbok; Milne 1998, s. 28.)

Ikke stress med å prestere noe hele tiden. Det å bare «være» er også viktig (se Hebnes 2001). Det er også nødvendig å ta den tiden ting tar, og ikke skynde seg med alt.

¹ En bjørn med ikke veldig mye forstand betyr ikke noen dum bjørn, Ole Brumm er jo faktisk klok. Det har heller ingenting med kognitiv kapasitet å gjøre. Men sammenlignet med Ugla, som liksom skal være så klok, eller Petter Sprett, som alltid må ha rett, er Ole Brumm en som ikke prøver å være bedre enn han er, og som ikke legger skjul på at han ikke vet eller forstår. Dette beskrives da som «en bjørn med ikke veldig mye forstand».

Noe av det beboerne kanskje får mest ut av, både med hensyn til kontakt / samspill og med hensyn til opplevelse av mestring, er å være sammen i / om de daglige rutiner. Det er derfor lagt opp til at vi har god tid til stell og måltid og det som er rundt dette.

Det er også viktig at beboerne innimellom får slappe av med noe de liker, som å lytte til musikk, leke med yndlingsleker, se TV, strekke seg på matta, hvile i godstolen, slappe av i solen, eller hva de nå liker, de forskjellige.

9. SKAP FORVENTNINGER

«Hvor skal vi hen?» spurte Brumm og skyndte ser etter ham mens han lurte på om de skulle Oppdage eller bare Finne-på-noe-når-de-fant-det.

«Ingensteder,» sa Kristoffer Robin, og så gikk de dit.

(Fra Ole Brumm sitatbok; Milne 1998, s. 42.)

Forventninger er et sentralt begrep i arbeidet vårt. Lewis og Goldberg i Smith og Ulvund (1996) beskriver hvordan spedbarnet utvikler og bygger opp det som kalles «generaliserte forventninger». Dette er forventninger om verden og sammenhenger i denne. Disse forventningene har stor betydning for barnets utvikling, fordi disse dreier seg om at vi kan forestille oss noe i framtid med utgangspunkt i nåtid.

Videre har forventninger stor innvirkning på om en kan glede seg til ting. Har en ingen forestillinger om hva som kan skje, kan en heller ikke glede seg til ting. Da blir det «bare» her-og-nå, i øyeblikket.

Sannsynligvis har de beboerne vi jobber med ulik evne til å forestille seg ting, men ved å gjenta ting, ved å etter en aktivitet gjenoppleve, minnes, snakke om, etc., – kan en bedre denne evnen, som altså er vesentlig for positiv utvikling.

10. INNENFOR SITT MESTRINGSOMRÅDE

«Jaja, og nå må nok vi også komme oss hjem,» sa Kengu. «Adjø, Brumm.» Og med tre lange hopp var hun vekk.

Brumm fulgte henne med øynene.

«Jeg skulle ønske at jeg kunne hoppe slik,» tenkte han. «Men sånn er det, noen kan – og noen kan ikke.»

(Fra Ole Brumm; Milne 1993a, s. 96.)

De beboerne vi jobber med har små ferdigheter, og mange er svært bevegelseshemmet. Det er likevel vesentlige å gi beboerne opplevelsen av å mestre. Dette kan gjøres ved å la beboerne delta så langt de kan, ut fra sine evner og forutsetninger. Dette kan dreie seg om å strekke armen litt når vi kommer med genseren. Det kan dreie seg om å åpne munnen når vi

kommer med skeia med mat, osv. Det er svært viktig at beboerne får gjøre disse små del-ferdigheter. Det er dessuten vesentlig at vi roser og bekrefter når vi ser at de klarer ting.

Å oppleve at en mestrer har stor betydning for selvfølelsen (Ogden 1995, Skaalvik og Skaalvik 1988 og 1996). Kompetanse kaller en det når en kan og klarer noe. Kompetanse trenger ikke å være de store tinga, men dreier seg om å mestre ut fra forutsetninger og evner.

11. VARIER MELLOM AKTIVITET OG PAUSE

«Jeg kommer ikke til å gjøre Ingenting lenger.»

«Aldri mer?»

«Vel, ikke så ofte i hvert fall. De lar deg ikke få lov.»

(Fra Huset på Bjørnehjørnet; Milne 1993b, s. 158.)

Døvblinde og psykisk utviklingshemmede kan være følsomme for både under- og overstimulering (Stern i Smith og Ulvund 1996). Det er derfor av stor betydning å tilpasse mengden stimulering. Hos spedbarn kan en merke på deres atferd om det er passe mengde stimulering. Ved understimulering blir spedbarna trøtte og passive. Ved for mye stimulering, blir de også passive, evt. grinete / urolige. Det burde være mulig å se etter de samme tegn hos de brukerne vi jobber med, for å avpasse mengden inntrykk til brukerens mottakelighet.

Pause er et begrep i døvblindedagogikken som har sitt utspring i spedbarnsforskning (Field i Smith og Ulvund 1996). Det er nå anerkjent at fordi om spedbarnet stopper opp og melder seg ut ei lita stund, så betyr ikke det at de ikke vil mer. Det kan derimot bety at de trenger å bearbeide det som har skjedd, at de trenger å ha en liten stopp i aktiviteten / samspillet. Etter ei lita stund vil de så ofte «komme igjen», for å ville fortsette. For vårt vedkommende er det viktig å være klar over dette fenomenet og å lære oss hvilke signaler den enkelte beboer har på «pause» / bearbeidingsfase, slik at vi ikke misforstår og tror at en beboer er lei det vi gjør (j. før også Horgen 1995 og Carling 1989).

12. VIS FØLELSER

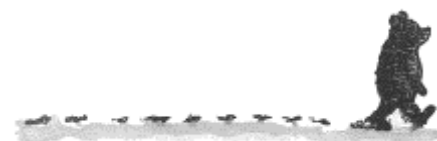
Plutselig stanset Brumm og pekte opphisset fram for seg: «SE!»

«Hva?» sa Nøff og hoppet i været, og for å vise at han ikke hadde hoppet fordi han var redd, fortsatte han et par ganger til, som om han drev gymnastikk.

(Fra Ole Brumm; Milne 1993a, s. 44)

Før trodde en at profesjonalitet var å ikke vise følelser. Men slik er det ikke. Det er derimot svært vesentlig å vise følelser i arbeid med døvblinde og multifunksjonshemmede (Lorentzen 2001a). Hvordan skal disse menneskene ellers lære noe om følelser og nyanser av følelser?

Å «matche» vil i faglitteraturen si at den voksne tilpasser sine utspill til barnet. Å matche er altså relevante, følsomme responser (Smith og Ulvund 1996). Dette er et svært sentralt begrep for barnets utvikling. Det er gjennom slike følsomme responser at barnet lærer tillit, lærer noe om en annens følelser, lærer at noe er forutsigbart, etc.

13. VÆR I OPPLEVELSEN SAMMEN

Brumm og Nøff og Kristoffer Robin stod alene tilbake på broen. En lang stund stod de og så ned i elven. De sa ingenting, og elven sa ingenting den heller, for den følte seg så rolig og fredelig denne sommerkvelden.

«Tigergutt er i virkeligheten grei,» sa Nasse Nøff dovent.

«Selvfølgelig er han det,» sa Kristoffer Robin. «Alle er i virkeligheten,» sa Brumm, «det tror i hvert fall jeg, men jeg har kanskje ikke rett.» «Jo, det har du, Brumm,» sa Kristoffer Robin.

(Fra Huset på Bjørnehjørnet; Milne 1993b, s. 97–98.)

Å være i opplevelser sammen er hovedbudskapet i døvblindedagogikk. Vi må ikke være fjerne og kun ytre, men også gå inn i opplevelser og dele opplevelser, sammen med den døvblinde. Altså: Vær tilstede, vær her, vær sammen, del opplevelser og følelser.

I litteraturen er det støtte for dette syn i nyere spedbarnsforskning (eks. Smith og Ulvund 1996). For vårt vedkommende er Per Lorentzen svært aktuell med sine bøker og artikler (eks. Loentzen 1997 og 2001a og b). Andre aktuelle forfattere er for eksempel Horgen (1995) og Carling (1989).

14. Å LÆRE AT JEG KAN PÅVIRKE

Kristoffer Robin satt utenfor døren sin og tok på seg de Store Gummistøvlen sine. Da Brumm så det, visste han at det kom til å hende noe spennende, og han tørket seg rundt snuten og strammet seg opp for å være klar til Hva Som Helst..

(Fra Ole Brumm; Milne 1993a, s. 103.)

Dette er kanskje det viktigste prinsipp i arbeidet vårt, og den viktigste lærdom for mennesker. Uten denne kunnskap blir mennesker fritt-flytende, uten viten om at de kan påvirke seg selv, andre eller tingenes tilstand. Da blir en lett offer for hendelser og omgivelser, og vil kun være en brikke i livets spill (Nygård 1993). Det motsatte av dette er å oppleve seg som aktør, som en som kan påvirke, som en deltaker og som en som har styring i eget liv (Kvebæk 1994).

Dette prinsipp læres ved å få erfaringer i at det nytter å «si» noe, nytter å mene noe, eller å ha følelser / behov som omgivelsene hører på og (evt.) tar hensyn til (Smith og Ulvund 1996).

15. Å LÆRE ER Å OPPDAGE

«Vi skal oppdage Nordpålen!» sa Kristoffer Robin.

«Ja vel,» sa Brumm igjen. Hva er Nordpålen?» spurte han.

«Det er noe man oppdager,» sa Kristoffer Robin og prøvde å virke ubekymret, for han visste det ikke helt, han heller.

(Fra Ole Brumm; Milne 1993a, s. 104.)

Bruk sansene; SE, LYTT, KJENN, SMAK, LUKT, BEVEGELSE.

Utforsk sanseintrykka og opplevelsene. Vær lydhør og lyttende overfor deg selv, den andre og omgivelsene.

Snakk om det dere opplever sammen. Ta dere god tid.

Oppdagende læring har to funksjoner. Å lære noe på en spennende og utfordrende måte, og oppdagelsen / opplevelsen som en verdi i seg selv (Grendstad 1988, Dewey 1996).

Å lære på denne praksisbaserte måten er en god og spennende måte å lære på, og det en da erfarer og opplever vil sitte mye bedre fordi det er knytta følelser og bilder til lærdommen (Frøyen 1995, Carter 1999).

«Når noe griper oss, får vi et begrep», sier Bjørkvold (1995 og 1998). Med dette menes at følelsemessige opplevelser er en god innfallsport for læring.

OPPSUMMERING

Kjernen i budskapet i Miljøregler med Ole Brumm er at vi må tilstrebe å være tilgjengelige, fysisk til stede og nærværende, dvs. mentalt til stede. Ved å være lyttende og åpne kan vi få til et sensitivt samspill med beboerne på deres premisser og nivå. Empati (Raundalen 1996) er et annet begrep for dette.

Den gode relasjonen er ifølge Aamodt (1997) bygd på anerkjennelse, som betyr å akte, respektere, akseptere og påskjønne. Dette må alltid være basis i arbeidet vårt.

REFERANSER

- Bjørkvold, J.-R. 1995: *Det musiske menneske*. Freidig Forlag, Oslo.
- Bjørkvold, J.-R. 1998: *Skilpaddens sang*. Freidig Forlag.
- Bruner, J. 1996: «Verdien av struktur». I E. L. (red.) *Skolens undervisning og barnets utvikling*. Ad Notam Gyldendal, Oslo.
- Carling, A. 1989: *Hverandres blikk*. Gyldendal.
- Carter, R. 1999: *Hjernen*. Aschehoug, Oslo.
- Dewey, J. 1996: «Barnet og læreplanen». I Dale, E. L. (red.) *Skolens undervisning og barnets utvikling*. Ad Notam Gyldendal, Oslo.
- Frøyen, W. 1995: *Læring. Tilrettelegging for læring... Rapport nr. 5 1995*. UiO.
- Gibran, K. 1999: *Profeten*. Gyldendal, Oslo.
- Grendstad, N. M. 1988: *Å lære er å oppdage*. Tano a. s.
- Grendstad, N.M. 1990: *Fantasi og følelser*. Didakta Norsk Forlag, Oslo.
- Hebnes, O. 2001: «Et helhetlig miljø. Om utformingen av (det fysiske) miljø i bofellesskap for døvblinde og multifunksjonshemma» I: *SOR-Rapport nr. 2, 2001*.
- Hoff, B. 1988: *Tao med Ole Brumm*. Emilia.
- Hoff, B. 1993: *Te med Nasse Nøff*. C. Huitfeldt Forlag A.S
- Horgen, T. 1995: *Når språket berører*. Ad Notam Gyldendal.
- Kvebæk, D. 1994: *Ditt rom i mitt hus*. Aventura.
- Lorentzen, P. 1997: *Vanlige og uvanlige barn. Samspill og kommunikasjon med alvorlig funksjonshemmede barn*. Tano Aschehoug, Otta.
- Lorentzen, P. 2001a: *Uvanlige barns språk* Universitetsforlaget.
- Lorentzen, P. 2001b: «Partnerkompetanse. Kommunikasjon og mening er noe vi skaper sammen.» I *SOR-Rapport nr. 3, 2001*.
- Milne, A. A. 1993a: *Ole Brumm*. Illustrert av E.H. Shepard. Gyldendal Norsk Forlag.
- Milne, A. A. 1993b: *Huset på Bjørnehjørnet*. Illustrert av E.H. Shepard. Gyldendal Norsk Forlag.
- Milne, A. A. 1998: *Ole Brumm Sitatbok*. Illustrert av E.H. Shepard. Gyldendal Tiden.
- Moxnes, P. 1989: *Hverdagens angst i individ, gruppe og organisasjon*. Forlaget Paul Moxnes.
- Moxnes, P. 1989: *Læring og ressursutvikling i arbeidsmiljøet*. Forlaget Paul Moxnes.
- Nygård, R. 1993: *Aktør eller brikke*. Ad Notam Gyldendal.
- Ogden, T. 1995: *Kompetanse i kontekst*. Prosjekt Oppvekstnettverk. Rapport 3.
- Raundalen, M. 1996: *Det viktigste i barneoppdragelsen*. Pedagogisk Forum.
- Ringom, B. 1994: *Tenk positivt*. Hjemmet bokforlag a. s.
- Skaalvik, E.M. og Skaalvik, S. 1988: *Barns selvoppfatning – skolens ansvar*. Tano, Oslo.
- Skaalvik, E.M. og Skaalvik, S. 1996: *Selvoppfatning, motivasjon og læringsmiljø*. Tano.
- Smith, L og Ulvund, S. E. 1996: *Spebarnsaldere*. Universitetsforlaget.
- Sundal, K. 1997: «Jeg kan stå på hodet, hva kan du?» Nyhetsbrev nr. 2, 1997 i *Tverrfaglig Døvblindeforum*.
- Aamodt, L. 1997: *Den gode relasjonen – støtte, omsorg eller anerkjennelse?* Ad Notam Gyldendal.